

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Migratie als christen-democratische uitdaging

Het migratiedebat wordt gedomineerd door discussies over hoofddoekjes en minaretten. De teneur is dat migranten te veel kosten en dat ze de Nederlandse eigenheid en cultuur aantasten. Dat negatieve sentiment dient te worden doorbroken. Het migratiedebat mag enerzijds worden voorzien van een economische grondslag; voor sommige beroepssectoren zou immigratie wel eens onvermijdelijk en waardevol kunnen zijn. Anderzijds kan het debat een dieptelaag krijgen door uit te gaan van de menselijke waardigheid: we aanvaarden eenieder met wat hem ten diepste eigen is.

door *Hubert Beusmans & Pieter Jan Dijkman*

Beusmans is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
Dijkman is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

NEDERLAND IS DE LAATSTE DECENNIA van een emigratie- en immigratieland geworden. Minister-president Drees voerde in de jaren vijftig nog een emigratiepolitiek, en Nederland was de facto een emigratieland. In de jaren zeventig en tachtig kantelde echter het beeld. Het waren de jaren van de instroom van Surinamers en van gastarbeiders, die al snel veranderden in 'eerstegeneratieallochtonen' en hun gezin lieten overkomen. Voor 1980 was het cumulatief migratiesaldo negatief, maar sinds die tijd is er sprake van een positief migratiesaldo en een stijgend aantal immigranten.¹ Kwamen er in 1960 nog zo'n 45.000 immigranten het land binnen, in 2000 waren dat er 132.000, en in 2010 vonden ruim 150.000 migranten hun weg naar Nederland.

Die omslag van emigratie- naar immigratieland voltrok zich redelijk geruisloos. Toch is er het laatste decennium in Nederland een alarmsfeer

ontstaan: een groeiende groep burgers vindt immigratie een groot probleem. In 2009 zei weliswaar 60 procent van de Nederlanders dat immigratie de cultuur verrijkt, maar daartegenover staat dat 45 procent immigratie als een probleem beschouwt.² Dat gevoel van een deel van de Nederlanders staat niet op zichzelf. Een meerderheid van de Europeanen staat negatief tegenover immigratie, zo bleek onlangs uit een enquête die in 23 landen is gehouden. Van de Spanjaarden, Italianen en Britten vindt 65 procent dat er te veel immigranten in hun land zijn.³

Die alarmsfeer hangt vooral samen met de komst van niet-westerse, islamitische migranten. Hier openbaart zich wel een verschil in perceptie van de feiten en de alledaags beleefde werkelijkheid. Aan de ene kant zijn er demografen, economen en sociologen die hameren op het belang van migratie om de welvaart op peil te houden. Zij wijzen er terecht op dat slechts 4 procent van de Europese bevolking moslim is en dat het migratiesaldo uit moslimlanden hoogstens licht positief is. Maar aan de andere kant is er de ontvangende kant, de autochtone bevolking, die logischerwijs vooral georiënteerd is op de integratie van nieuwkomers in de eigen leefomgeving, het gebrek daaraan en een falend integratiebeleid uit het verleden.

Deze discussie is uitgemond in een onverkwikkelijk pro-contra-migratie-debat: onder wetenschappers heerst het besef dat migratie simpelweg een gegeven is, en zelfs dat migratie een economische noodzaak is; tegelijkertijd meet een belangrijk deel van de bevolking het succes van migratie af aan culturele maatstaven, met als gevolg een negatieve grondhouding ten aanzien van migratie.

De vraag is: hoe kunnen we deze patstelling doorbreken? Dat kan enerzijds door de migratiepolitiek van een economische grondslag te voorzien; migratie zou in de toekomst simpelweg wel eens onvermijdelijk kunnen zijn om personeelstekorten op te vangen. Maar er is meer dan dit 'profijt-denken' alleen. Daarom zou, anderzijds, het debat een dieptelaag kunnen krijgen door het begrip 'menselijke waardigheid' een centralere plek toe te kennen. Het eerste woord moet altijd zijn: we aanvaarden ieder mens met alles wat hem ten diepste eigen is.

DE ECONOMIE VAN MIGRATIE

Een groep van acht prominente Europeanen onder leiding van Joschka Fischer presenteerde onlangs een rapport met als voornaamste boodschap: Europa zal migratiebestendig en pluriform zijn, of zal niet zijn. Sterker nog, Europa heeft meer immigranten nodig, aldus de groep van acht, met mensen als oud-NAVO-chef Javier Solana, oud-EU-commissaris Emma Bonino en historicus Timothy Garton Ash.

De belangrijkste reden voor het pleidooi voor meer migratie is de dalende beroepsbevolking in combinatie met een groeiende en tegelijk vergrijzende bevolking. Een hogere pensioenleeftijd en een toename van de arbeidsparticipatie zijn ontoereikend om die klap op te vangen. De Europese Commissie heeft eens berekend dat de komende vijftig jaar het aantal mensen dat de kost verdient in Europa zal dalen met 100 miljoen; in Duitsland zal de beroepsbevolking zelfs krimpen van circa 50 tot mogelijk-kerwijs 30 miljoen. Anders gezegd: nu werken nog vier Europeanen op elke gepensioneerde, over een halve eeuw zullen dat er nog maar twee zijn. ‘Dat is een recept voor verval’, concluderen Fischer en de zijnen.⁴

Het rapport kreeg in Nederland nauwelijks aandacht. Op zichzelf is de boodschap ook niet nieuw. Zowel de Europese Commissie als het Europees Parlement maakt zich al jaren zorgen over demografische ontwikkelingen in Europa en wijst met regelmaat de lidstaten op hun gebrek aan visie op dit probleem. Voor Nederland geldt hetzelfde als voor de andere lidstaten: de schaarste aan personeel, met name in sectoren als de zorg, de tuinbouw en het onderwijs, zal alleen maar toenemen.

De gedachte dat met immigratie een immens probleem als de vergrijzing kan worden opgelost is niet houdbaar. Om de vergrijzing op te kunnen vangen met migranten is een dermate grote stroom migranten nodig dat de omvang van de Nederlandse bevolking in 2100 ongeveer 100 miljoen zou moeten zijn, zo wijzen berekeningen uit. Immigratie kan de vergrijzing hoogstens iets vertragen, maar ook immigranten vergrijzen; er zal een permanente verjonging nodig zijn, constateert Harry van Dalen terecht.⁵ Joop Hartog gaat nog een stap verder: hij merkt op dat immigratie nadelige effecten voor de economie kan hebben, namelijk een stijgende bevolkingsdichtheid, met alle gevolgen voor de leefomgeving van dien.⁶

Dat neemt niet weg dat de moderne migratie grote economische belangen heeft. ‘Politieke’ migranten zijn vluchtelingen die asiel zoeken en in de meeste gevallen bij aankomst de intentie hebben om terug te gaan als de situatie in het thuisland is verbeterd. ‘Economische’ vluchtelingen heb-

ben de intentie om zich blijvend te vestigen in het ontvangende land en hebben daarmee een veel grotere invloed op de samenleving. Naast hun persoonlijk financieel gewin gaan ze deel uitmaken van de lokale economie. De snackbar is een

*De snackbar is een Arabische
bedrijfstak geworden*

Arabische bedrijfstak geworden. ‘Medelanders’ uit de tweede en derde generaties nemen bovendien met succes deel aan de kenniseconomie en dragen hun steentje bij aan dienstverlening en bestuur. In 2010 hebben mi-

granten wereldwijd ruim 408 miljard dollar teruggestuurd naar familie en thuisblijvers, meldde de Wereldbank recentelijk.⁷ Migratie wordt ook in toenemende mate in verband gebracht met de Millennium Ontwikkelingsdoelen.⁸ Hieruit blijkt wel het belang van economische migratie.

Migratie heeft, behalve deze economische belangen, nog meer voordelen. De diversiteit van een samenleving levert een hoop creativiteit op. In Nederland is nog te weinig onderzoek verricht naar de sociale gevolgen van migratie. Uit onderzoek in andere landen blijkt dat de stedelijke ‘melting pot’ die Nederland is, een bron van creativiteit, economisch potentieel en sociale cohesie kan zijn.⁹

De Amerikaanse politicoloog Putnam, schrijver van het veelgeciteerde *Bowling alone*, heeft dat aangetoond. Hij constateerde dat de komst van nieuwe groepen op korte termijn een zware wissel trekt op de solidariteit en het sociale kapitaal van een samenleving. Naarmate de etnische diversiteit in een stad of gebied groter is, neemt het vertrouwen van mensen in hun omgeving, de gemeenschap en de instituties van de overheid af. Hij gebruikt het beeld van de schildpad: bij een hoge etnische diversiteit trekt de schildpad zich terug in zijn schulp. Maar daarmee is nog niet alles gezegd. Want voor de lange termijn, aldus Putnam, heeft etnische diversiteit voornamelijk positieve effecten: ze leidt niet alleen tot snellere economische groei, maar draagt ook bij aan een toename van de wetenschappelijke en culturele creativiteit.¹⁰ Uit ander onderzoek blijkt dat een hoge mate van culturele diversiteit zelfs kan leiden tot innovaties. Zo blijkt dat er in stedelijke regio’s met een sociale ‘melting pot’ meer patenten worden aangevraagd.¹¹

SELECTIEVER TOELATINGSBELEID

Het komt er dan ook op aan om een selectiever toelatingsbeleid te voeren, met de staat als poortwachter. In de eerste plaats is het belangrijk om onderscheid te maken tussen hoog- en laagopgeleide migranten. Rob Euwals en Bas ter Weel van het CPB wijzen er terecht op dat de Nederlandse verzorgingsstaat een aanzuigende werking heeft op laagopgeleide migranten. Als gevolg van het herverdelingssysteem en het beschermen van de positie van zwakkeren in de samenleving zijn de lonen relatief hoog aan de onderkant van de arbeidsmarkt en laag aan de bovenkant. Vrije arbeidsmigratie is volgens Euwals en Ter Weel geen zinvolle optie als we kiezen voor een verzorgingsstaat die verder gaat dan een minimale zorg voor zwakkeren. Het beleid zal erop gericht moeten zijn om vooral de kennismigranten en hoopopgeleide arbeidsmigranten te werven.¹²

Feitelijk is dat al sinds een paar jaar het beleid. Asielzoekers, mensen in

nood, zijn welkom en zullen altijd welkom moeten zijn, maar als het gaat om de reguliere migratie maakt de overheid terecht onderscheid tussen kansarme en kansrijke migranten. Anders bestaat het gevaar dat er te veel mensen ‘driehoog-achter’ geraken, om in de woorden van minister Leers te spreken.¹³ Dat is niet goed voor hen, en dat is ook niet goed voor een samenleving. De invoering van de Europese Blue Card zou kunnen helpen om tot een nog betere selectie van arbeidsmigranten te komen. Een andere optie zou zijn om de inkomenseisen voor hoopopgeleide migranten te verlagen.¹⁴

In de tweede plaats is het belangrijk om onderscheid te maken tussen verhandelbare goederen en niet-verhandelbare goederen. In de economische theorie bestaat een oud leerstuk dat bewijst dat migratie in feite overbodig is als er volledige vrijhandel in goederen heerst. Goederen zijn immers, zo merkt hoogleraar economie Harry van Dalen terecht op, niet meer dan ‘pakketjes kapitaal en menskracht die de wereld overgaan’. Deze goederenstroom egaliseert de prijzen en daarmee verstomt, in theorie althans, de noodzaak tot migratie. Deze perfecte wereld bestaat uiteraard niet, maar dit gedachte-experiment brengt wel tot uitdrukking dat migratie voor bepaalde sectoren niet noodzakelijk is. Voor andere sectoren zijn er tegelijkertijd wel goede redenen om migratie toe te staan. Dat heeft te maken met het feit dat sommige goederen en diensten niet verhandelbaar zijn; verplegers, onderwijzers, loodgieters en bouwvakkers bieden diensten aan die niet direct internationaal verhandelbaar zijn.¹⁵ Migratie zou in die gevallen dan ook zinvol kunnen zijn.

De vraag is: waar moeten de migranten die we nodig hebben vandaan komen? Door de volledige openstelling van grenzen voor Oost-Europese werknemers zijn de migratiestromen de laatste jaren danig veranderd. Op 1 januari 2009 was 55 procent van de immigranten westers en 45 procent niet-westers. Een jaar later telde Nederland 45 procent westerse en 55 niet-westerse allochtonen. Maar voor de lange termijn zal een toenemende migratiestroom uit Polen en Hongarije misschien geen oplossing blijken te zijn. De Oost-Europese lidstaten hebben net als Nederland te maken met een sterk vergrijzende bevolking. Bovendien is de uitstroom van arbeidskrachten niet bevorderlijk voor het op peil houden van hun eigen economie. Door de schaarste op de arbeidsmarkt in Oost-Europese landen zullen de loonkosten stijgen, en daarmee ook de kosten van de sociale voorzieningen. Het is alleszins begrijpelijk dat de regering van Polen haar landgenoten probeert terug te lokken met leuzen als ‘Dichter bij je werk, dichterbij je Polen’; de regering weigert haar eigen arbeidsmarkt te kannibaliseren.

De kans is dan ook aanwezig dat in de toekomst migranten uit de Arabische en Noord-Afrikaanse landen zullen komen, temeer daar die landen

te maken hebben met een *youth bulge*, een overschot aan jonge werkloze mannen en vrouwen.¹⁶ De Europese Commissie ontwikkelt zelf al plannen om actief te gaan werven in de Noord-Afrikaanse landen; zogeheten mobiliteitspartnerschappen moeten ervoor zorgen dat de migrantenstromen in goede banen worden geleid. Het gevolg is dan wel dat culturele vraagstukken alleen nog maar aan belang zullen winnen.

RECHTSCULTUUR

Migratie kan alleen werken en nut hebben als de migranten zo veel mogelijk meedoen en meedraaien in de samenleving. Dat is de impliciete veronderstelling van een goede migratiepolitiek: verplegers moeten wel de Nederlandse taal spreken en een kennisniveau bezitten waardoor ze mee kunnen doen.

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) publiceerde afgelopen voorjaar een rapport getiteld *Migratiepolitiek in een open samenleving*. De boodschap: migratiepolitiek moet worden losgekoppeld van de integratiepolitiek; economische voorwaarden moeten leidend zijn bij de toelating van migranten en er moet terughoudendheid worden betracht bij het stellen van culturele eisen. Het economische belang van migratie is zo groot dat zelfs het spreken van de Nederlandse taal niet als verplichting mag gelden.¹⁷ Het laten vallen van de taaleis zou buitengewoon onverstandig en ongewenst zijn. Voor het functioneren van een samenleving is het van groot belang dat de deelnemers communiceren en actief participeren. Taal is het middel om mee te doen en moet daarom als absolute eis worden gesteld aan nieuwkomers – dat is in elk geval de winst van tien jaar discussiëren over integratie. De RMO reduceert migranten tot louter economische migranten, precies zoals we dat in de jaren zestig en zeventig met de zogeheten ‘gastarbeiders’ hebben gedaan, met als gevolg een grotendeels geïsoleerde groep ‘eerstegeneratieallochtonen’, zoals dat met een ongelukkige term wordt aangeduid.

Deze reductie van nieuwkomers tot economische migranten komt voort uit een economisch nuttigheidsdenken. Maar er is meer dan dit ‘profijtdenken’. Cultuur doet ertoe. Mensen zijn niet alleen werknemer, ze zijn ook ouder, ze komen ergens vandaan, ze voelen zich verbonden met culturele gemeenschappen. De Canadese filosoof Taylor spreekt over het verlangen naar erkenning dat dieper in het menselijke bestaan is verankerd dan het verlangen om als maatschappelijk individu – homo economicus – te functioneren. Het dieperliggende existentiële verlangen waaraan hij refereert, is een verlangen naar authenticiteit: dat wil zeggen ‘wie we zijn, waar we vandaan komen’.¹⁸ De erkenning van de ander betekent dan ook niet alleen de

erkenning van de bijzondere capaciteiten van die ander, maar ook de erkenning van zijn neigingen en behoeften. Nieuwkomers willen graag als mens worden gezien, iets wat ze gemeen hebben met autochtone Nederlanders.

De politieke kernvraag rond immigranten betreft de waarde die door

*De politieke kernvraag rond
immigranten betreft de waarde
die door autochtonen aan
verschil wordt toegekend*

autochtonen aan verschil wordt toegekend. Taylor spreekt van de noodzaak van 'een politiek van verschil'. Of beter gezegd: een 'authentieke politiek van verschil', daar gaat het hem om: 'Met de politiek van het verschil wordt ons gevraagd

de unieke identiteit van dit individu of deze groepering, hun verschil met anderen te erkennen.'¹⁹ Zeker, er kunnen grenzen in zicht komen bij het aanvaarden van culturele gebruiken en gewoonten van migranten. En de Nederlandse cultuur, als onderdeel van de Europese westerse beschaving, is niet vrijblijvend: ze is gevoed door joodse en christelijke tradities en het Griekse denken, en uitgemond in een interactie tussen christendom, rationalisme en de ethiek van authenticiteit. Daarom zijn er ook grenzen gesteld aan vrijheid en gelijkheid, zoals het ontzag voor het heilige, respect voor tradities, eerbied voor voorouders.²⁰ Maar, zoals Gerrit de Kruijf, hoogleraar ethiek, terecht stelt: 'Bij onze rechtscultuur hoort dat je niet pas in je rechten erkend wordt als je verandert.'²¹ Aanvaarding van migranten houdt in eerste instantie in dat we ze aanvaarden zoals ze zijn, met alles wat ze ten diepste eigen is.

Aan de Nederlandse taal moet een inspanningsverplichting worden verbonden, maar veel lastiger ligt dat voor iets wat betrekking heeft op cultuur of rechtscultuur. Als vanzelfsprekend maakt de rechtsstaat deel uit van een rechtscultuur, dat wil zeggen: de formele principes en kaders wortelen in een 'verhaal', in overtuigingen en tradities. De aanhangers van populistische partijen voelen dat zeer goed aan. Maar hier komen wel de beperkingen van de politiek in zicht. We zullen misschien zelf voortdurend met elkaar en met nieuwkomers in gesprek moeten zijn over de diepste bronnen van onze Europese rechtscultuur en over wat ons bindt. Want de rechtsstaat kan alleen bestaan als de vrijheid die hij zijn burgers belooft van binnenuit door de gemeenschap beleefd en gereguleerd wordt. Dat betekent dan ook dat de meest wezenlijke principes van onze rechtsstaat, die teruggaan op een christelijke traditie van vrijheid en ruimte voor verschil, nooit gegarandeerd kunnen worden. Zoals De Kruijf verwoordt: 'Ze kunnen gearticuleerd en hartstochtelijk verdedigd worden. Maar ze kunnen ook door meerderheden veranderen. Meerderheden kunnen het

vreemde uitbannen en andere meerderheden kunnen het ooit vreemde cultiveren.²² Maar we zijn er wel zelf bij.

CHRISTENDEMOCRATISCHE MIGRATIEPOLITIEK

De christendemocratie kent een lange traditie van omgaan met verschil en andersdenkenden. Het waren rooms-katholieken en gereformeerde dissenters die in de achttiende en negentiende eeuw streeden voor gelijkwaardigheid; hand in hand eisten ze dezelfde rechten op kerkgebouwen en politieke participatie op als de protestantse meerderheid. En het was eind negentiende eeuw Abraham Kuypers die brak met de gedachte dat er een uniforme definitie van natie, burgerschap en het publieke domein diende te zijn. De vraag is nu hoe we, vanuit christendemocratisch perspectief, een moderne migratie- en integratiepolitiek vorm kunnen geven, met alle actuele uitdagingen die er in de eenentwintigste eeuw zijn. Anders gezegd: wat zijn nu de voorwaarden waaronder migranten welkom zijn in de hedendaagse, open Nederlandse samenleving? Er zijn drie elementen die in een christendemocratische visie op een migratiepolitiek zouden passen.

In de eerste plaats zou de notie ‘menschelijke waardigheid’ voorop kunnen staan, nog even los van de internationale verplichtingen en humanitaire overwegingen om vluchtelingen toe te laten. Het zou een mooie christendemocratische uitdaging zijn om dat begrip nader te doordenken. Het eerste woord moet altijd zijn, indachtig het Bijbelse woord over de ‘vreemdeling die in uw poorten is’: aanvaard de mens zoals hij is, waar hij ook vandaan komt. Wie denkt de ander te kunnen integreren met wantrouwen en eigen gewin als bodem, zal het tegendeel bereiken.

De historicus George Harinck wijst op het belang van het woord ‘gastvrijheid’, waarin zowel ligt besloten dat er een gastheer is – in zijn termen een christelijk waardepatroon waarin de pluriformiteit wortelt – als dat er door die gastheer ruimte wordt gemaakt voor de ander om zichzelf te zijn. Natuurlijk blijft het ook dan een spannende onderneming om de goede verhoudingen te bewaren tussen de verschillende overtuigingen en culturen. Maar het is een manier van denken die niet bij uitsluiting begint en die wordt geruggensteund door een christelijke traditie van vrijheid en verdraagzaamheid in ons land.²³

In de tweede plaats dienen nieuwkomers zich te houden aan de democratische rechtsstaat en dient de samenleving als geheel voortdurend in gesprek te zijn over de democratische rechtscultuur. Het past in de christendemocratische traditie om die rechtscultuur nader te duiden en die spanning tussen rechtsstaat en rechtscultuur op te zoeken. De discussie over ‘de Hollandse waarden’ – over het bezielde verband, wat Nederlan-

ders bindt – wordt momenteel vooral gevoerd met ‘de joods-christelijke cultuur’, een paraplubegrip dat momenteel helaas niet appelleert aan een opdracht, maar aan een claim. Het zou dan ook minstens zo behulpzaam kunnen zijn om de discussie meer te voeren aan de hand van de term ‘rechtscultuur’, want dan kunnen we het in gesprek met nieuwkomers hebben over de democratische cultuur, en zeggen dat democratie niet alleen een kwestie is van ‘de meerderheid telt’, maar ook betekent dat rekening wordt gehouden met minderheden. We kunnen het dan ook hebben over het grondrecht van godsdienstvrijheid, namelijk dat godsdienstvrijheid ook een godsdienst van vrijheid veronderstelt.

Een derde element zou de notie van persoonlijke verantwoordelijkheid kunnen zijn. Terecht wijst de recent verschenen integratienota van het kabinet, ‘Integratie, binding, burgerschap’, op de verantwoordelijkheid van nieuwkomers zelf om er in Nederland iets van te maken. In de christendemocratische mensvisie is ieder mens gezegend met verantwoordelijkheidsbesef, voor anderen en de samenleving. Dat geldt voor burgers aan de ontvangende kant, het geldt evenzeer voor migranten.

Het verhitte debat over migratie en integratie vraagt om een perspectiefwisseling. Dat kan door minder nadruk te leggen op de uiterlijkheden, op de hoofddoekjes en de boerka’s, en door de migratiepolitiek nuchter te benaderen en van een economische grondslag te voorzien. Maar een christendemocratische migratieagenda houdt daar geen halt: we willen niet alleen de hersenen en de handen, maar ook het ‘gezicht’. Het past in de christendemocratische traditie om de uniciteit van de mens centraal te stellen. Zoals het in de joodse vertelling luidt: ‘Een rabbi vroeg eens aan zijn leerlingen hoe je weet wanneer de nacht ten einde is, en de dag begint. Een leerling zei: “Dat is wanneer je een hond van een schap kunt onderscheiden.” “Nee”, zei de rabbi. “Is het dan wanneer je van verre een dadelboom van een vijgenboom kunt onderscheiden?” vroeg een ander. “Nee”, zei de rabbi, “het is als je in het gezicht van de mens die je tegenkomt kunt kijken en daarin het gezicht van je broer of je zus ziet. Totdat het zover is, is de nacht nog bij ons.”’

Noten

- 1 Zie de bijdrage van Harry van Dalen in deze CDV-bundel.
- 2 Zie http://trends.gmfus.org/immigration/doc/TTI_2009_Key.pdf
- 3 Zie http://www.ipsos.fr/sites/default/files/attachments/globaladvisor_immigration.pdf
- 4 Report of the Group of Eminent Persons of the Council of Europe, *Living together*.

Combining diversity and freedom in 21st-century Europe, 11 mei 2011, p. 10.

- 5 Zie de bijdrage van Harry van Dalen in deze CDV-bundel.
- 6 Zie de bijdrage van Joop Hartog in deze CDV-bundel.
- 7 Wereldbank, ‘World Bank’s latest Migration and Remittances Factbook 2011’.
- 8 Ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking en het ministerie van Justitie, beleidsnotitie ‘Internationale migratie

- en ontwikkeling', 2008, p. 22.
- 9 Zie de bijdrage van Peter Nijkamp in deze CDV-bundel.
 - 10 Robert D. Putnam, 'E Pluribus Unum. Diversity and community in the twenty-first century', *Scandinavian Political Studies* 30 (2007), nr. 2, pp. 137-174. Zie ook de bijdrage van Hester Jansen in deze CDV-bundel.
 - 11 Zie de bijdrage van Peter Nijkamp in deze CDV-bundel.
 - 12 Zie de bijdrage van Rob Euwals en Bas ter Weel in deze CDV-bundel.
 - 13 Zie het interview met minister Gerd Leers in deze CDV-bundel.
 - 14 Zie de bijdrage van Rob Euwals en Bas ter Weel in deze CDV-bundel.
 - 15 Zie de bijdrage van Harry van Dalen in deze CDV-bundel.
 - 16 Zie de bijdrage van Wim van de Camp in deze CDV-bundel.
 - 17 Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Migratiepolitiek voor een open samenleving*. Den Haag: RMO, 2011.
 - 18 Charles Taylor, 'De politiek van erkenning', in: idem, *Multiculturalisme*. Amsterdam: Boom, 1995, p. 49-51; zie de bijdrage van Martien Schreurs in deze CDV-bundel.
 - 19 Taylor 1995, p. 55.
 - 20 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Integratie op waarde geschat. Reflecties rondom diversiteit en gemeenschappelijkheid*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2003, pp. 45-48.
 - 21 Zie de bijdrage van Gerrit de Kruijf in deze CDV-bundel.
 - 22 Zie de bijdrage van Gerrit de Kruijf in deze CDV-bundel.
 - 23 Zie de bijdrage van George Harinck in deze CDV-bundel.